

KATARZYNA ŁEJMEL

*Szkoła Główna Gospodarstwa Wiejskiego
w Warszawie*

KIERUNKI I MOŻLIWOŚCI ZMIAN W ORGANIZACJI GOSPODARSTW I PRZEDSIĘBIORSTW ROLNICZYCH W PROCESIE MODERNIZACJI OBSZARÓW WIEJSKICH W POLSCE

Wstęp

Na obecnym etapie transformacji systemowej w rolnictwie istotne jest zwrócenie uwagi na problem organizacji gospodarstw i przedsiębiorstw rolniczych, determinującej ekonomiczną efektywność gospodarowania. Polskie rolnictwo stoi wobec konieczności głębokich i kompleksowych zmian organizacyjnych, bez których niemożliwa będzie racjonalizacja ekonomiki gospodarowania. Powyższym zagadnieniom poświęcona została konferencja naukowa nt.: *„Kierunki i możliwości zmian w organizacji gospodarstw i przedsiębiorstw rolniczych w procesie modernizacji obszarów wiejskich w Polsce”*, zorganizowana w dniach 30 listopada – 1 grudnia 2000 r. przez Katedrę Ekonomiki i Organizacji Gospodarstw Rolniczych Szkoły Głównej Gospodarstwa Wiejskiego w Warszawie.

W konferencji uczestniczyli pracownicy szkół wyższych (SGGW w Warszawie, AR w Szczecinie, AR w Krakowie, UWM w Olsztynie, AR we Wrocławiu, ATR w Bydgoszczy, AR w Lublinie, AR w Poznaniu, Uniwersytetu w Białymstoku), instytutów naukowych (IERiGŻ, IBMER, IUNiG). W obradach udział wzięli również goście zagraniczni z Niemiec i Szwajcarii, a wśród nich – współpracujący od wielu lat z Wydziałem Ekonomiczno-Rolniczym SGGW – prof. dr Günter Steffen z Katedry Ekonomiki Stosowanej i Organizacji Gospodarstw Rolniczych Uniwersytetu w Bonn, Doktor Honoris Causa SGGW. Łącznie w konferencji wzięło udział 70 osób.

Celem konferencji była prezentacja dorobku naukowego w zakresie mikro- i makroekonomicznych uwarunkowań zmian w organizacji gospodarstw i przedsiębiorstw rolniczych, ze szczególnym uwzględnieniem doświadczeń krajów zachodnioeuropejskich oraz przedyskutowanie najważniejszych zagadnień zwią-

zanych z przygotowaniem polskiego rolnictwa do procesu integrowania Polski z UE. Materiał do dyskusji stanowiły 22 referaty zamieszczone w publikacji zwartej pod redakcją naukową prof. Andrzeja P. Wiatraka pt.: *„Kierunki i możliwości zmian w organizacji gospodarstw i przedsiębiorstw rolniczych w procesie modernizacji obszarów wiejskich w Polsce”*, wydanej przez Wydawnictwo SGGW. Opracowania, będące wynikiem badań i przemyśleń autorów, zostały pogrupowane w cztery bloki tematyczne, zaś ich najważniejsze tezy zaprezentowano w trakcie czterech sesji referatowych.

Sesja I – „Warunki funkcjonowania przedsiębiorstw rolniczych”

W pierwszej sesji referatowej został zarysowany makroekonomiczny kontekst zmian organizacyjnych w podmiotach gospodarujących w rolnictwie, kształtowany przez dwa podstawowe nurty: transformację społeczno–gospodarczą oraz integrację europejską. Dotychczasowy przebieg transformacji systemu społeczno–gospodarczego doprowadził do silnego regresu rozwojowego w sektorze rolnym oraz deprecjacji znaczącej części jego zasobów, zaś rolnicy ponieśli najwyższe koszty przemian ustrojowych. Postępująca dochodowa i społeczna degradacja rodzin rolniczych ujawniła systemowe słabości polityki rolnej państwa. Oceny ewolucji polityki rolnej oraz analizy jej instrumentów dokonał prof. M. Adamowicz w referacie: *„Instrumenty polityki rolnej i strukturalnej w procesie zmian i dostosowania polskiego rolnictwa do potrzeb transformacji społeczno–gospodarczej i integracji z UE”*. Rolą państwa jest stymulowanie sił rynkowych bądź też uruchamianie działań korygujących, jeśli prowadzą one do powstania skutków społecznie nieakceptowanych. Zasięg tych działań zależy od posiadanych środków oraz sprawności instytucji.

Zmiany takie wynikają również z potrzeb integracji, na co zwrócił uwagę dr Janusz Rowiński w referacie pt.: *„Integracja polskiej gospodarki żywnościowej z gospodarką żywnościową Unii Europejskiej. Niezbędne procesy dostosowawcze polskich gospodarstw rolnych”*. Dr J. Rowiński wskazał, iż w okresie przedakcesyjnym niezbędne są dostosowania prawne i instytucjonalne w ramach *acquis communautaire*. Jednocześnie konieczne jest intensywne prowadzenie przez gospodarstwa rolne dostosowań „technicznych”, których celem jest osiągnięcie standardów UE w zakresie zgodności m.in. z normami jakościowymi, sanitarnymi, weterynaryjnymi, fitosanitarnymi oraz przepisami o ochronie środowiska. Autor stwierdził, iż najskuteczniejszym sposobem wymuszenia niezbędnych działań w tym zakresie jest możliwie jak najwcześniejsze zharmonizowanie polskich przepisów z przepisami prawa UE, przy przyjęciu dostatecznie długiego okresu *vacatio legis*. Zasadniczą część kosztów dostosowań „technicznych”, szacowanych w latach 2000–2002 na 25 mld zł, poniosą rolnicy, szczególnie producenci mleka (13 mld zł).

Najistotniejszym elementem współdecydującym o powodzeniu przemian w rolnictwie są zmiany w zakresie zasobów pracy. Problematyka zatrudnienia w rolnictwie była przedmiotem wystąpienia prof. Andrzeja P. Wiatraka pt.: *„Tendencje i kierunki zmian w strukturze ludności rolniczej i strukturze gospodarstw”*. Prof. A. P. Wiatrak wskazał ekonomiczne i społeczne konsekwencje wynikające z przeludnienia agrarnego, jak pogłębiająca się socjalizacja dochodów rodzin rolniczych, czy utrzymywanie się na wysokim poziomie marginalnych zasobów pracy w postaci „zbędnych rąk” w rolnictwie, których krańcowa użyteczność pracy jest zerowa. Zmniejszenie zatrudnienia w rolnictwie jest istotne z punktu widzenia poprawy struktury agrarnej i wzrostu wydajności pracy, głównie dzięki poprawie relacji praca–ziemia i praca–kapitał. Z danych Powszechnego Spisu Rolnego (PSR 1996) wynika, iż 77,8% osób związanych z rolnictwem pozostaje w gospodarstwach o powierzchni do 10 ha. Przeludnienie agrarne petryfikuje rozdrobnienie struktury obszarowej.

Zmiany w zatrudnieniu w rolnictwie następują bardzo wolno i są uzależnione od koniunktury poza rolnictwem. Alokacja nadwyżek czynnika pracy w nierolniczych działach gospodarki jest silnie ograniczana dostępnością pracy oraz barierą mieszkaniową, jedyną zatem realną alternatywą rozwiązania problemu przeludnienia agrarnego jest rozwój pozarolniczych form przedsiębiorczości na obszarach wiejskich. Oczekiwaną dynamikę tego procesu wyraźnie ogranicza, obok niedostatku wolnego kapitału finansowego, ogólnie bardzo niska jakość kapitału ludzkiego w rolnictwie, wynikająca głównie z głębokiej luki edukacyjnej, której pochodną jest niewielka mobilność ekonomiczna i brak przedsiębiorczości.

Podstawowym warunkiem przemian strukturalnych i ożywienia rozwoju jest kreowanie i rozwijanie przedsiębiorczości, poprzez wsparcie instrumentami polityki społeczno–ekonomicznej, zróżnicowanymi i dostosowanymi do konkretnych warunków (obszarów wiejskich).

Sesja II – *„Sposoby współdziałania przedsiębiorstw rolniczych jako czynnik rozwoju i zmian w ich organizacji”*

W drugiej sesji referatowej zasadniczym obszarem prezentacji i dyskusji była problematyka usytuowania rolnictwa w systemie agrobiznesu, zarysowanie kierunków poświadanych zmian organizacyjnych w obrębie rolnictwa oraz między gospodarstwami rolniczymi, a jednostkami stanowiącymi ich otoczenie rynkowe.

Wskazanie poświadanych form współdziałania między sferą produkcji rolniczej, a sferami przetwórstwa rolno–spożywczego, handlu i usług było treścią referatu prof. Sylwestra Makarskiego pt.: *„Integracja pionowa w agrobiznesie (ze szczególnym uwzględnieniem rolnictwa)”*. Za główną słabość organizacyjną gospodarstw rolnych referent uznał ich tradycyjny sposób produkcji, polegający na działaniu w odosobnieniu i samodzielnej realizacji całego procesu wytwarza-

nia i obrotu żywnością. Ważną rolę w zakresie neutralizowania niekorzystnych symptomów tego zjawiska mogą spełnić odpowiednie formy integracji pionowej, powstanie struktur organizujących i standaryzujących produkcję drobnych producentów rolnych poprzez system kontraktacji, a także zapewniających ciągłość linii: produkcja – skup – przetwórstwo – dystrybucja. Pozytywne rezultaty integracji realizowanej pomiędzy ogniwami agrobiznesu przedstawił na przykładzie doświadczeń rolników francuskich oraz działań integracyjnych rolników i zakładu Leżajsk Sp. z o. o. „Hortino”. Prof. S. Makarski stwierdził ponadto, że niezbędne przeobrażenia organizacyjne w zakresie form współpracy w sferze agrobiznesu muszą być wkomponowane w istniejące struktury polskiego rolnictwa.

Transformacja sfery organizacyjnej wytwarzania i obrotu produktami rolnymi oznacza jednak konieczność jednoczesnego rozwijania powiązań handlowych o charakterze integracji pionowej oraz powiązań produkcyjnych i handlowych o charakterze integracji poziomej. Zasadnicze przesłanki oraz możliwości podejmowania przedsięwzięć zespołowych w rolnictwie przedstawili prof. Janusz Żmija i dr Leszek Kruczek w referacie pt.: *„Formy współpracy gospodarstw rodzinnych”*. Podejmowanie przez rolników wspólnych przedsięwzięć o większej skali, wzmacnia ich zdolność akwizytorską (możliwość pozyskania odbiorców) oraz siłę konkurencyjną na rynku. Grupy producenckie tworzą tzw. pierwotne ogniwa hurtu, bez których niemożliwe jest sprawne działanie systemu rynków hurtowych (dystrybucyjnych) oraz giełd rolnych. Stworzenie nowoczesnego ogniwa handlu pierwotnego będzie spełniało rolę swoistego rodzaju amortyzatora negatywnych konsekwencji dużego rozdrobnienia po stronie produkcji.

Zakres współpracy gospodarstw rolniczych może dotyczyć różnych obszarów ich działalności, m.in.: fazy zaopatrzenia materiałowego produkcji, fazy dystrybucji, czy też kooperacji w zakresie wykorzystania maszyn, urządzeń i budynków.

Formy zespołowego użytkowania środków mechanizacji rolnictwa oraz ich wpływ na organizację procesów produkcyjnych przedstawił prof. Jan Pawlak w referacie pt.: *„Rola kółek maszynowych w zmianach organizacji i metodach wytwarzania w przedsiębiorstwach rolniczych”*. Kółka maszynowe ułatwiają sprawną organizację prac wymagających jednoczesnego zaangażowania wielu osób i środków mechanizacji (np. zbiór roślin). Zwiększając możliwości inwestowania w sprzęt najnowszych generacji sprzyjają wdrażaniu efektywnych ekonomicznie metod produkcji rolniczej.

Pozostałe prezentacje w ramach tej sesji dotyczyły:

- konsekwencji wyboru źródeł kapitału oraz strategii finansowych dla procesów zmian organizacyjnych w przedsiębiorstwach rolniczych, które przedstawił prof. Jacek Kulawik w referacie pt.: *„Finansowanie przedsiębiorstw rolniczych jako czynnik zmian w organizacji i efektywności gospodarowania”*;

- zmian organizacyjnych w gospodarstwach scalonych, które przedstawiła dr Urszula Kuśmierz–Gozdalik w referacie pt.: *„Rolnicza przestrzeń produkcyjna a organizacja gospodarstw”*;
- zmian w organizacji gospodarstw rolnych powodowanych uruchomieniem funkcji pozarolniczej, które przedstawił prof. Eugeniusz Niedzielski w referacie pt.: *„Pozarolnicza działalność gospodarcza w gospodarstwach rolnych – stan, czynniki i kierunki rozwoju”*.

Sesja III – *„Kierunki zmian w wybranych typach przedsiębiorstw rolniczych”*

Obszarem problemowym trzeciej sesji referatowej były uwarunkowania mikroekonomiczne i wynikające z nich sposoby przystosowania się gospodarstw rolniczych do wymagań gospodarki rynkowej. Specyficzny typ dostosowań do otoczenia rynkowego gospodarstw rolniczych w rejonach podgórskich i górskich, na przykładzie rejonu Sudetów, przedstawili prof. Teodor Nietupski i dr Bożena Tańska–Hus w referacie pt.: *„Możliwości i kierunki rozwoju gospodarstw rolniczych w rejonach podgórskich i górskich Polski”*. Trudne warunki naturalne w rejonach podgórskich i górskich ograniczają bowiem możliwości wyboru kierunków i struktury działalności, co skrajnie uzależnia gospodarstwa rolnicze od koniunktury rynkowej na produkty możliwe do wytwarzania na tych terenach. Na bazie przeprowadzonych studiów modelowych autorzy badań ustalili, iż na Pogórzu Sudeckim szanse zapewnienia dochodu parytetowego mają gospodarstwa o areale przekraczającym 60 ha UR. Natomiast pozostałe gospodarstwa stoją przed koniecznością poszukiwania dodatkowych źródeł dochodów poprzez uruchamianie działalności pozarolniczej, np. agroturystyka, usługi, rzemiosło.

Dominujące kierunki zmian w organizacji wielkoobszarowych gospodarstw rolniczych, zorganizowanych na bazie majątku byłych państwowych gospodarstw rolnych przedstawił dr Wacław Guzewicz w referacie pt.: *„Efektywność gospodarowania w przedsiębiorstwach wielkoobszarowych”*. Wprowadzane zmiany organizacyjne są reakcją na zmiany koniunktury rynkowej w poszczególnych kierunkach produkcji. Głównymi ich przejawami są:

- zmiana struktury użytkowania ziemi, w wyniku zamiany części TUZ na GO,
- wzrost skali odłogowania gruntów marginalnych, ze względu na nieopłacalność ich uprawy,
- wzrost znaczenia mniej pracochłonnych, ale za to bardziej opłacalnych kierunków produkcji roślinnej, które można łatwo zmechanizować (wzrost w strukturze zasiewów udziału pszenicy, kukurydzy na ziarno, rzepaku i buraków cukrowych), przy jednoczesnym wzroście intensywności produkcji,

- zmniejszanie skali produkcji zwierzęcej, przy jednoczesnym poszukiwaniu możliwości wzrostu jej opłacalności.

Proefektywnościowe skutki zmian w organizacji gospodarstw wielkoobszarowych widoczne są najwyraźniej w grupie podmiotów sprywatyzowanych, natomiast znacznie słabsze w pozostałych formach zagospodarowania mienia AWRSP. Niewystarczające, w stosunku do wymogów otoczenia rynkowego, zmiany organizacyjne dokonały się dotychczas w przedsiębiorstwach rolniczych dzierżawionych, o czym świadczą pogarszające się w kolejnych latach wskaźniki sprawności gospodarowania, przedstawione przez dr hab. Zofię Wyszkowską w referacie pt.: *„Efektywność gospodarowania przedsiębiorstw rolniczych prowadzonych przez dzierżawców”*.

Zakres zmian organizacyjnych w gospodarstwach rolniczych może dotyczyć również przejścia od konwencjonalnego do alternatywnego systemu gospodarowania. Rozwój alternatywnych systemów gospodarowania oraz uwarunkowań ich wdrażania w Polsce zaprezentował w dr Edward Majewski w referacie pt.: *„Alternatywne sposoby gospodarowania w rolnictwie i możliwości ich upowszechniania”*.

Z kolei prof. Jan Kuś w referacie pt.: *„Uwarunkowania i możliwości rozwoju gospodarstw specjalizujących się w produkcji roślinnej”* omówił skutki zmian w organizacji produkcji prowadzące do wzrostu w strukturze zasiewów udziału zbóż, włącznie ze stosowaniem skrajnej monokultury.

Kierunki przyszłych zmian organizacyjnych w gospodarstwach rolniczych powinny wynikać z układu preferencji ekonomicznych dla poszczególnych rodzajów działalności rolniczej. W warunkach polskiego rolnictwa istnieją ekonomiczne predyspozycje do rozwoju produkcji zwierzęcej. Przy relatywnie niskich cenach produktów rolnych opłacalne jest przetwarzanie w gospodarstwie możliwie dużej części surowców roślinnych. W związku z tym rolnicy powinni poszukiwać takich relacji czynników wytwórczych oraz takich poziomów równowagi produkcyjnej, przy których agregatowo rozumiana relacja nakład/efekt jest najwyższa. W warunkach rozdrobnionego rolnictwa i małej skali produkcji osiąga się ją najłatwiej przy relatywnie dużym udziale produkcji zwierzęcej. Produkcja zwierzęca z natury bardziej pracochłonna niż roślinna, pozwala pełniej i efektywniej wykorzystywać siłę roboczą, z nadmiarem występującą w rolnictwie chłopskim. Dzięki temu rolnicy mogą realizować znacznie większą część wytworzonej przez siebie wartości dodanej, niż byłiby w stanie to czynić sprzedając produkty roślinne.

Polskie mleczarstwo czeka na zdecydowane zmiany organizacyjne, prowadzące do koncentracji produkcji mleka i wyraźnej poprawy jego jakości. Ważniejsze uwarunkowania tych zmian zaprezentował mgr Andrzej Parzonko w referacie

pt.: „*Zmiany w chowie bydła i produkcji mleka w Polsce i w wybranych krajach w latach 1990–1999*”.

Sesja IV – „*Tendencje i kierunki zmian w organizacji gospodarstw rolniczych*”

W drugim dniu konferencji odbyła się czwarta sesja referatowa poświęcona problematyce organizacji gospodarstw rolniczych. Zmiany ogólnych zasad organizacji w gospodarstwach i przedsiębiorstwach rolniczych dokonują się w oparciu o proporcje cen i kosztów, które wpływają na wybór pomiędzy zasadą specjalizacji lub wielostronności produkcji. Długookresowe prawidłowości w zakresie zmian kosztów podstawowych czynników produkcji, na przykładzie wybranych państw zachodnioeuropejskich, przedstawił prof. Henryk Runowski w referacie pt.: „*Tendencje zmian w relacjach gospodarstw*”. Z przeprowadzonych analiz wynika, że najwyższą dynamikę wzrostu wykazują koszty robocizny, nieco niższą koszty inwestycji budowlanych oraz maszyn i urządzeń rolniczych, natomiast najniższą ceny obrotowych środków produkcji. Konsekwencją kształtowania się tych tendencji jest konieczność wprowadzenia zmian w organizacji gospodarstw i technologiach produkcji. Do najważniejszych zmian prof. H. Runowski zalicza: koncentrację produkcji, wprowadzenie nowoczesnych, wydajnych technik produkcji, upowszechnianie postępu biologicznego i organizacyjnego.

Teoretyczny aspekt zarządzania zmianą w rolnictwie przedstawił prof. Bogdan Klepacki w referacie pt.: „*Zarządzanie zmianami w gospodarstwach i przedsiębiorstwach rolniczych*”. Wyniki przytoczonych badań CBOS wykazały, iż generalnie rolnicy mają poważne trudności z odnalezieniem się w ciągle zmieniającej się rzeczywistości gospodarczej. Najczęściej obserwowaną reakcją rolników na nacisk otoczenia była strategia przeczekania – 50–55% rolników, natomiast strategię aktywności i rozwoju przyjęło 20–30% rolników, zaś strategię wycofywania się 20–25% rolników. Spośród możliwych strategii działania, w obecnych warunkach najmniej realna jest strategia oddziaływania na otoczenie. W konkluzjach swego wystąpienia prof. B. Klepacki stwierdził, że jedyną realną opcją, umożliwiającą przygotowanie zmiany i dostosowanie się do zachodzących zmian, jest samoorganizowanie się rolników i podejmowanie wspólnych działań w różnych obszarach gospodarowania.

Omówienia rodzajów form prawnych i własnościowych przedsiębiorstw rolniczych oraz zasad dokonywania wyboru odpowiedniej formy dokonał prof. Wojciech Ziętara w referacie pt.: „*Formy prawne i własnościowe gospodarstw i przedsiębiorstw rolniczych a ich organizacja i wyniki finansowe*”. Autor wykazał, iż tego rodzaju decyzje mają ścisły związek z uzyskiwanymi później przez przedsiębiorstwa rolnicze wynikami ekonomicznymi. Na przykład forma prawna przedsiębiorstwa wywiera istotny wpływ na poziom ponoszonych kosztów,

głównie ze względu na zasadnicze różnice, jakie istnieją pomiędzy różnymi formami podmiotów gospodarczych w sposobach opodatkowania dochodów oraz w wymiarze składek na ubezpieczenie społeczne.

Wyniki badań w zakresie organizacji wewnętrznej spółek hodowlanych AWRSP przedstawił prof. Michał Świtłyk w referacie pt.: *„Tendencje zmian w organizacji przedsiębiorstw wielkoobszarowych”*. Badania wielkości luki organizacyjnej w spółkach hodowlanych w stosunku do ich modelu teoretycznego, określonej metodą DEA, wykazały, że w stadninach koni, bez względu na wielkość wykorzystywanych nakładów, można uzyskać przychody ze sprzedaży o 33% wyższe od uzyskiwanych. Przeciętna luka organizacyjna w spółkach hodowli roślin wynosiła 27%, zaś w spółkach hodowli zwierząt – 19%. Dysproporcje pomiędzy stanem potencjalnie możliwym do osiągnięcia, a stanem istniejącym świadczą o nieprawidłowej organizacji wewnętrznej przedsiębiorstw oraz złej strukturze czasowej nakładów.

Cechy oraz możliwości i uwarunkowania rozwoju gospodarstw rodzinnych, jako typu dominującego w makrostrukturach rolnictwa krajów Europy Zachodniej, zaprezentował prof. Günter Steffen w referacie pt.: *„Wielkość i organizacja gospodarstw w Niemczech – ich siła, ekonomiczne i społeczne granice rozwoju gospodarki rynkowej”*. W swym wystąpieniu ocenił zdolności przystosowawcze gospodarstw rodzinnych o różnych typach produkcyjnych i systemach organizacji produkcji. Ponadto podkreślił konieczność poszukiwań nowych form i obszarów współpracy gospodarczej pomiędzy rolnikami. Kooperacja gospodarstw rodzinnych stwarza możliwość osiągnięcia wysokiej elastyczności, m.in. w zakresie wytwarzania jednolitych partii produktów o wysokiej jakości, odpowiadających zapotrzebowaniu rynkowemu.

Zmiany organizacyjne w szwajcarskim rolnictwie pod wpływem wdrażania kolejnych etapów programu reform rolnych zaprezentował dr Stephan Pfefferli w referacie pt.: *„Gospodarstwa rolnicze w Szwajcarii – aktualna organizacja i tendencje zmian”*. Generalne kierunki zmian dostosowawczych wyrażają się zwiększeniem skali produkcji i jednoczesną specjalizacją w gospodarstwach pełnorolnych oraz dalszą ekstensyfikacją produkcji i korzystaniem z usług zewnętrznych w gospodarstwach pomocniczych. Stosowane w ramach polityki rolnej zachęty motywacyjne skutkują, m.in. we wzroście stopnia profesjonalizacji i koncentracji w produkcji mleka, wzmocnieniem gotowości rolników do przedstawianie się na systemy produkcji integrowanej i ekologicznej oraz poszukiwaniem dodatkowych źródeł dochodów z działalności pozarolniczej.

Podsumowanie

Podsumowania dwudniowych obrad dokonał prof. W. Ziętara. Podsumowując przebieg obrad w trakcie czterech sesji referatowych, sformułował następujące obszary problemowe, wokół których koncentrowała się uwaga uczestników konferencji:

1. *Poprawa sprawności polityki rolnej.* Skuteczność restrukturyzacji i modernizacji rolnictwa oraz jego otoczenia wymaga uruchomienia zróżnicowanej pomocy państwa, adresowanej do określonych odbiorców i synchronizacji instrumentów ekonomicznych z socjalnymi. Adresatem polityki rolnej jest obecnie tylko 30–40% gospodarstw rolniczych, pozostała część jest niewrażliwa na sygnały polityki rolnej i w związku z tym powinna być przedmiotem polityki socjalnej.
2. *Przygotowanie polskiego rolnictwa do procesu integrowania Polski z UE.* W tym zakresie niezbędne jest szybka harmonizacja polskiego prawa z dorobkiem prawnym UE w celu wymuszenia na rolnikach niezbędnych działań dostosowawczych do standardów UE.
3. *Zmniejszenie zatrudnienia w rolnictwie.* Trudnym do rozwiązania problemem jest przeludnienie agrarne i niski stopień mobilności siły roboczej w rolnictwie. Konieczne jest zatem zwrócenie uwagi na kształcenie młodzieży, bowiem starsze pokolenie posiada niewielką zdolność zmiany swych kwalifikacji, a tym bardziej zmiany mentalności. Niezbędne są przy tym rozwiązania systemowe w zakresie poprawy warunków startu życiowego młodzieży wiejskiej, rozszerzenie profilu kwalifikacji zawodowych, zmiany metod nauczania w kierunku kształtowania u uczniów umiejętności twórczego myślenia i rozwiązywania problemów, współdziałania i nawyku ustawicznego kształcenia.
4. *Proces integracji w szerokim aspekcie współpracy.* Różnorodne formy kooperacji stanowią ważną przesłankę rozwojową dla rynkowo zorientowanych podmiotów gospodarujących w warunkach globalizacji. Kluczowym czynnikiem podejmowania wspólnych działań w różnych obszarach gospodarowania jest człowiek, jego natura, przyzwyczajenia, chęć zrozumienia potrzeby współpracy.
5. *Alternatywne sposoby gospodarowania.* W poszukiwaniu równowagi między celami ekonomicznymi i ekologicznymi coraz większą uwagę kieruje się na rolnictwo ekologiczne i integrowane, jako alternatywne systemy gospodarowania. Preferowanie rolnictwa ekologicznego musi jednak uwzględniać liczne ograniczenia, a zwłaszcza zróżnicowane wykorzystanie potencjału gospodarstwa rolniczego na działalność rolniczo-leśną, agroturystykę, czy też nieżywnościową produkcję rolniczą.

6. *Relacje: rolnictwo–otoczenie.* Rolnictwo – ze względu na tradycyjne struktury organizacyjne (oparte na prywatnej własności ziemi) – jest znacznie mniej elastyczne niż otoczenie oraz wolniej się rozwija i reaguje na jego zmiany. Jednym z czynników, który może podnieść tę elastyczność jest dzierżawa. Jednak instytucja dzierżawy gruntów rolnych powinna wzbogacić się o nowe rozwiązania prawne, lepiej chroniące interesy dzierżawców.